

Дмитро БІЛИЙ

УКРАЇНЦІ КУБАНИ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ ПОЛЬСЬКИХ ПОВСТАНЦІВ НА ПІВНІЧНОМУ КАВКАЗІ В ХІХ СТОЛІТТІ

Розглянуто роль Чорноморського козацького війська у планах польського національно-визвольного руху середини ХІХ ст. У контексті цієї проблематики визначено місце Чорноморського козацького війська в загальній системі політичних лояльностей Російської імперії та підстави, на які спирались у своїх розрахунках представники польських визвольних організацій, розраховуючи на участь чорноморських козаків у загальному національно-визвольному русі європейських народів. У науковий обіг вводиться лист-заклик активістів польської антиімперської революційної організації “Готель Лямбер” до старшини і всього “Козацького чорноморського народу” статі разом у боротьбі за національне визволення від Російської імперії.

Ключові слова: козацьке військо, національно-визвольний рух, міфологеми, Польща, Північний Кавказ, “Готель Лямбер”, Міхал Чайковський, Теофіл Лапинський.

Dmytro BILYI

UKRAINIANS OF KUBAN' AND THE ACTIVITIES OF THE POLISH INSURGENTS IN THE NORTH CAUCASUS IN THE 19TH CENTURY

In the article the role of Black Sea Cossack troops in plans of Polish national liberation movement of mid 19th century are analyzed. The author shows the role of Black Sea Cossack troop in the hierarchy of political loyalty of Russian Empire. He tries to explain the reasons why Polish leaders of liberation organizations were counting on Black Sea Cossacks. Polish leaders wanted Black Sea Cossacks to take part in national liberation movement of European nations.

Key words: Cossacks' army, national liberation movement, mythological concepts, Poland, Northern Caucasus, “Hotel Lambert”, Michael Chaikovskij, Theophil Latynskij.

Певною мірою події 1918 р., що були пов'язані з масовим національно-визвольним рухом та виникненням національних держав від Балтійського до

Чорного морів, можна розглядати як другу редакцію “Весни народів” 1848 р. Те, що в 1918 р. нова “Весна народів” охопила набагато ширший географічний простір, ніж попередня, багато в чому було передбачене учасниками польського повстанського руху середини XIX ст., які доклали чимало зусиль, щоби сприяти інтенсифікації національної свідомості та, відповідно, національно-визвольних рухів серед народів Північного Кавказу.

У XIX ст. найбільше клопоту імперській колонізаційній політиці завдавали два бунтівні та нестабільні регіони Російської імперії – Польща й Північний Кавказ. Незважаючи на географічну віддаленість один від одного та суттєві відмінності в культурах, релігіях, етнічному складі, діячі антиімперського опору як Польщі, так і гірських народів Північного Кавказу намагалися об’єднати свої зусилля для досягнення успіху в боротьбі. Зрозуміло, що головним ініціатором у цих процесах були представники польських антиімперських організацій. Яке місце у цих планах займало чорноморське козацтво, що, здавалось, беззастережно виконувало колонізаторську місію на Кавказі? “Золотим віком козацтва” в імперській та сучасній російській “некозацькій” міфологемах є XIX ст., коли воно дійсно відіграло досить важливу роль у російській імперській колонізації Далекого Сходу та, передусім, Північного Кавказу. Але наскільки козацькі війська, насамперед Чорноморське/Кубанське, Лінійне та Донське були справді надійною та беззастережною опорою імперії на Північному Кавказі? Яке місце вони займали в імперській сфєрхії політичних лояльностей та чи були небезпідставними розрахунки представників польських національно-визвольних організацій, що кавказькі козацькі війська можуть в перспективі стати їхніми союзниками?

Складна міжнародна “велика гра” навколо Кавказу та Кавказької війни впливала і на ставлення імперської влади до чорноморців. На Кавказі перетнулися інтереси не тільки Російської імперії, Оттоманської Порти та Персії. Зовнішня політика Британії щодо Російської імперії в середині XIX ст. визначалась контекстом “Східного питання”, у якому визвольній війні гірських народів відводилася чимала роль. Чорноморські, донські й лінійні козаки розглядалися як потенційно антагоністичні відносно Російської імперії спільноти. Підтвердження цьому знаходилися в численних спостереженнях іноземних мандрівників та емісарів, які бували на Північному Кавказі в розпал Кавказької війни. Англієць Е. Спенсер, який багато мандрував Кавказом у 30-х роках XIX ст., так характеризував відносини чорноморців і російського уряду: “Незважаючи на служби, які він ніс, козак цих країв у жодному разі не улюбленець росіян, які роблять вигляд, що турбота про нього нижче їх уваги і ставляться до нього як до людини в чийй відданості нема жодної впевненості, для них він професійний розбійник, до того ж варвар, чия звитяга має характер більше жорстокості дикуну, ніж хоробрості галантного солдата. Реальним фактом є те, що не існує любові між ним і московітами старої Русі, вони ставляться один до одного із взаємною підозрілістю; і їх ненависть така, що вони нечасто спілкуються без того, щоб дійти до бійки. Козак, зі свого боку, називає росіянина нешляхетним, підступним негідником без будь-якої величї душі; як безпринципним, так і відразливим за натурою. Так ми повинні мати думку, що якби козаки цієї частини імперії були б достатньо могутніми, Росія могла б в якомусь майбутньому взяти до уваги їх від-

мову від союзу з нею. Серед усіх козаків Російської імперії чорноморські козаки вважаються найхоробрішими як між друзями, так і між ворогами ...”¹.

Західноєвропейська візія етнічної картини та ситуації на Північно-Західному Кавказі, очевидно, відрізнялась від офіційного російського дискурсу. Замість полярності протистояння двох світів – “цивілізованого” імперського та “дикунського” горського – Північний Кавказ, насправді, був простором, зі складною та заплутаною мозаїкою спільнот, взаємини між якими далеко не завжди визначали виключно стратегії імперії. Чорноморія – територія Чорноморського козацького війська (Правобережна Кубань), не була винятком у цій системі боротьби за збереження своєї самобутності та особливого типу української козацької ідентичності. “З 30-х рр. XIX ст. українська міграційна хвиля в регіоні [Північному Кавказі – Д. Б.] перевищила російську і в 50-х рр. XIX ст. українці перетворилися в головний етнічний компонент, а Чорноморія стала українською етнічною територією”².

Еліта Чорноморського козацького війська займала подвійну позицію: з одного боку, намагаючись демонструвати позірну лояльність щодо імперського уряду, з іншого – захистити окремий автономний статус Чорноморії. Григорій Філіпсон, начальник Штабу Чорноморського козацького війська та замісник наказного отамана Миколи Заводовського, згадував про останнього так: “Він був гарячим патріотом свого краю, називав (у приватній бесіді) Чорноморію пригнобленою нацією і дбав про те, щоб китайською стіною відокремити її від усєї Росії...”³.

На можливість підняти антиімперське повстання серед чорноморців розраховували польські революціонери, об’єднані навколо організації “Готель Лямбер”, яку очолював граф Адам Чарторійський (1770–1861). У 1848 р., у розпал “Весни народів” один із учасників “Готелю Лямберу”, найвірогідніше – Міхал Чайковський (1804–1886), узагалі надавав перспективі козацького руху загальноєвропейського значення⁴. Міхал Чайковський разом з іншими поляками-українофілами входив до “українського гуртка” при об’єднанні польських емігрантів “Готелі Лямбер” (від назви паризької резиденції його голови – князя Адама Чарторійського, обраного в січні 1831 р. президентом Національного уряду). Його представники вбачали відродження Речі Посполитої як федеративної демократичної держави, у відбудові якої велику роль мав зіграти український та козацький національний антиімперський рух. Після поразки Листопадового повстання 1830–1831 рр., та Краківського повстання 1846 р., придушення виступів у Львові 1848 р., для польських політичних діячів стало зрозуміло, що без залучення до визвольного руху українських селян

¹ Спенсер Э. Путешествия в Черкессию / Э. Спенсер. – Майкоп, 1994. – С. 59–60.

² Кабузан В. Украинцы в мире: динамика численности и расселения. 20-е годы XVIII века – 1989 год: формирование этнических и политических границ украинского этноса / В. Кабузан. – Москва, 2006. – С. 187–189.

³ Филипсон Г. Воспоминания. 1837–1847 // Осада Кавказа. Воспоминания участников Кавказской войны XIX века / Г. Филипсон. – Санкт-Петербург, 2000. – С. 164.

⁴ Лисяк-Рудницький І. Козацький проект Міхала Чайковського // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. – Київ, 1994. – Т. 1. – С. 251–263.

та всіх сил, які потенційно були противниками Російської імперії, відновлення Польської держави було неможливе⁵.

Важливим напрямом діяльності “Готелю Лямберу” стає агітація серед українського населення і козацьких військ та підтримка кавказьких горців у їх війні проти Російської імперії. Секретаріат “Готелю Лямберу” – “Влада” – активно займався налагоджуванням зв’язків із горцями Північно-Західного Кавказу та поляками, які служили в Кавказькому корпусі. Планувалось утворити регулярну антиімперську армію на Кавказі, основою якої могли би стати поляки-дезертири з російської армії, горці та козаки. Особливо активно кавказькими питаннями займалося представництво “Готелю Лямберу” у Стамбулі – “Східне Представництво”, яке очолив Міхал Чайковський.

Першу польську місію до горців у 1844–1846 рр. здійснив член секретаріату “Влада” Людвик Зверковський (Леноїр). У нього був налагоджений зв’язок із натухайським князем Сефер-беєм (Зан-Уко). Планувалось налагодити також контакт безпосередньо із Шамілем. Чарторийський був переконаний, що без союзу із Шамілем спільний виступ із горцями, козаками і російськими заколотниками неможливий. Л. Зверковський мав переконати горців у необхідності об’єднання, дослідити можливості масового дезертирства поляків із Кавказького корпусу та створення регулярної польської армії на Кавказі. Зустріч безпосередньо із Шамілем не відбулася через важке поранення Л. Зверковського.

У червні 1846 р. на Кавказ прибув ще один емісар А. Чарторийського – Казимир Гордон із такими ж завданнями. Але, незважаючи на намагання налагодити безпосередні контакти з імамом Шамілем, діяльність польських емісарів обмежувалася Черкесією. Певною мірою це було зумовлене тим, що Лівобережна Кубань межувала із Чорноморією, українське населення якої розглядалося як потенційний союзник у планах спільної польсько-української антиімперської акції.

Навесні 1846 р. під час перебування у Стамбулі голова “Східного Представництва” Міхал Чайковський зустрівся з провідником однієї з найбільш могутніх та войовничих адигських спільнот убихів Хаджі Берзеком Карантухом, який передав Чарторийському такий лист: “У нас із вами спільна мета в боротьбі наших народів за незалежність. Тому я зобов’язуюсь приймати в себе поляків, дезертирів із російської армії, а також інших і поводитись із ними добре. Я також зобов’язуюсь провести в Черкесію генерала артилерії та інженерних військ Казимира Гордона та піклуватись про нього... Ми будемо прислухатись до його порад і будемо його вважати посланцем польського вождя”. Казимир Гордон разом з убихами брав участь у боях із російськими військами і загинув на початку 1847 р.⁶

У липні 1847 р. член секретаріату “Готелю Лямберу” Л. Бистьжоновський повинен був очолити нову експедицію на Кавказ. Його план складався з двох варіантів можливого розвитку подій. Перший, наскільки грандіозний, настільки

⁵ Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів / Л. Зашкільняк, М. Крикун. – Львів, 2002. – С. 298–299.

⁶ Лакоба С. Двуглавый орел и традиционная Абхазия / С. Лакоба. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.apsny.ru/print.php>

ж і нереалістичний передбачав організацію загального повстання козаків і горців, утворення регулярної частини з поляків та експедицію у глиб Росії; другий, на випадок невдачі при залученні козаків до повстання, полягав у масштабних військових діях об'єднаних сил поляків і горців проти російських фортів на Чорноморській береговій лінії. Існувало ще декілька проєктів, які передбачали спільні широко-масштабні бойові дії поляків та військ Шаміля на Кавказі та Волзі (кавказькі горці повинні були наступати від Каспійського узбережжя на Волгу, донські козаки – на Москву, чорноморські козаки разом із поляками – на Україну)⁷. Згідно з планом князя А. Чарторийського, на Кавказі могли бути утворені декілька держав – незалежний імамат Шаміля та дві козацькі держави (чорноморських та лінійних козаків). Але ці плани не були реалізовані, бракувало грошей навіть на організацію невеликої делегації до Шаміля.

У 1848 р., у розквіт “Весни народів”, було підготовлено три прокламації: до донських та чорноморських козаків, а також до “Християн Подолья, Волині, України”. Вони, очевидно, були написані Міхалом Чайковським, козакофілом, автором багатьох художніх творів на українську історичну тематику, в яких обґрунтовував нерозривну єдність українців та поляків. Його політичний світогляд досить влучно схарактеризував історик польської літератури Зигмунт Швейковський: “Чайковський завжди вважав себе поляком, але ідея незалежної Польщі без сумніву була для нього другорядною справою. У його свідомості вона нерозривно пов’язана з ідеєю вільної України, і без неї повністю втрачала для нього привабливість і сенс. Русь Чайковський уявляв собі під владою ідеалізованої Польщі. Влада, проте, обмежувалася польським королем, який був далеким повелителем для України. Провідною ідеєю Чайковського було воскресіння Запорозької Січі, старої козацької України, у тій самій формі й характері, що існували в добу польської незалежності [тобто за старої Речі Посполитої]. Він вірив, що стара Україна була втіленням найвищих життєвих ідеалів, тому її воскресіння вважав справою не локального, а радше європейського і навіть світового значення... За цією “святою”, за цією “божественною” Україною Чайковський тужив усе своє життя”⁸.

Зрозуміло, що Чорноморія була для Міхала Чайковського, як і для багатьох інших, закоханих у козацьку романтику, живим втіленням міфічної “Козацької України”. Стилїстика прокламації до чорноморського козацтва цілком відповідає стилїстиці польської романтичної школи “Східних кресів” і власним політичним поглядам автора, який добре знав тогочасну українську розмовну мову Правобережної України:

“До Панов Атаманов, Полковников, Сотников, Старшин и Панов Молодців Козацкого Черноморского Народа.

⁷ Стеблій Ф. До генези ідеї української незалежності в 40-х рр. XIX ст. (Михайло Свідзинський у пошуках шляхів визволення України) / Ф. Стеблій // Матеріали засідань Історичної та Археографічної комісії НТШ в Україні. Вип. 2. (1995–1997). – Львів, 1999. – С. 392.

⁸ Цит. за: Лисяк-Рудницький І. Козацький проєкт Міхала Чайковського / І. Лисяк-Рудницький // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. – Київ, 1994. – Т. 1. – С. 255.

Во имя Святого Бога – в имя волности и Свободы – в Имя Славы Козацкой.

Черноморцы, Славны Козаки, Кров с Крови, Кость с Кости Старого Запорожа ридни братья мои, я до Вас промовляю с нашего Запорожа. Чиж Вы забулы Наш Днипер, Пустыни наших Святых, старою Сич, православною Кіев, и свободу под Королем Польши, нашими Батьками и войсковую славу Хетманщины. Чиж все це Вы забулы, Чиж Вам, як собакам, Московскому Царю по Вик виков служиты, Чиж вже Вам вильным сынам Запорожцам, як рабам, по Вик виков в Московской неволи житы и Мерты.

Ой нехай так не буде!

Ох чи нечуєте Панове Молодци, як там из Полши свобода и честь войскова и слава в хмарах гуде. Уже и на Украины нашой над Днипром, над Днипром Соколы литають Короля Польши нашего Батька виглядають. Весь свит Французы, Тальянцы, Нимци, Славяне, вси Народы Запада, сталысь вильными и свободными так, як Сын Божи Иисус Христусь сказав. Приїде мое Королевство и пришло. Бисурмин Царградзкой дае вольность и свободу народам своего Царства. Тилко идеен Московской Царь, пил Нимця, пил Татара, хоче над рабами панувати и Християнски народы в Сибирь гнаты, кнудом владаты. Не вами не нами того Антыхриста поддерживаты.

Наставыте уши, як там гомонить в Польши. Всим людям свобода и вильность, по вик виков не буде ни Панщины, ни подданства, земля буде для всех, вси будут дидичами, як нешляхтыч буде храбрым и розумны, то буде и Хетманом и Воеводом. А як Князь, яки и Граф буде дурньом, то и останеся в дурнях. Не буде шляхты и нешляхты – вси люде будут аднаки, вси братья меж собою вси диты Польши. Православна вира буде шанована. Така воля Короля – така воля народа Польскаго.

Нуте Панове Молодци кони сидлаты, та и до сабли, до списы ся браты. Старшину котора с Вами піде пошануйте як батькив. А цею, котора запродалась Московским Царям, выжените як паршивы собаки. И бижить на Москаля в помоч Полши в помоч Украины. Нехай ся справдять слова Верныгори.

Козаки з Ляхами побратаються, як ридни братья Москаля выженуть, а Кароль дасть всему народу вильность и свободу. Святы Бог Кароля и вес народ поблагословить, и буде шастье и все добре на Міру.

Нуте Панове Молодцы на конь и швидко и жваво, як побіем Москаля, кто схоче над Днипром житы, достане и землю и все що треба. Кто схоче над Кубань ся вертати, то и так зробить, а и там и там буде вилны и свободен, Пан для себе и Пан у себе.

Братя наши, Рыцары наши, до нас прибывайте – Билый Ангел пове над нами, вся Украина в рики спляше, и Святы Бог дасть нам славу, свободу и шастье по вик виков”⁹.

Як зауважив кубанський історик Ф. Щербина: “1848 р. був роком особливого агітаційного руху, спрямованого на Північний Кавказ”. Безпосередньо на Кавказі про-

⁹ Наводиться із збереженням орфографії. Biblioteka Czartoryskich (Krakow). – Sygn. 5422 IV. – S. 951–953.

кламації, написані українською, російською (для донських козаків) та французькою мовами розповсюджував представник Чайковського Молодецький. Поява цих прокламацій занепокоїла російську адміністрацію. Російський посол у Константинополі попереджав командувача Кавказькою лінією про необхідність проведення заходів проти розповсюдження в Чорноморії прокламацій Міхала Чайковського¹⁰.

Галицький шляхтич Теофіл Лапинський (1826–1886), активний учасник польського національно-визвольного руху і ледь не всіх антиросійських воєн середини XIX ст., угорської революції 1848 р., невтомний організатор повстань і заколотів, непримиренний ворог російської імперії, “класичний кондотьєр” (О. Герцен) і прихильник “Туранської” теорії Францішека Духінського про неслов’янське походження росіян, волонтер Теффік – бей, який три роки провоював на боці адигів зі своїм загоном польських волонтерів вважав, що перспектива підняти антиімперське повстання серед чорноморських, донських і лінійних козаків цілком реальна: “Вони [чорноморські козаки – Д. Б.] єдині серед козаків Росії, у яких переважає слов’янська кров і які розмовляють не офіційною великоросійською, а своєю старою малоросійською або русинською мовою... Ці козаки ніколи не мали великої прив’язаності до російського уряду, але в останній час [Т. Лапинський перебував на Кавказі в 1857–1859 рр. – Д. Б.], коли російський уряд все більше і більше порушує їх привілеї і коли, не зважаючи на надзвичайно роздратовані і якби вони мали у своїх сусідів, адигів, будь-яку підтримку, вже не раз спалахнули би заворушення, і це було б тим більше небезпечно для уряду, що на Дону є також багато незадоволених. До того ж це старе плем’я козаків серед усіх козацьких племен користується найбільшою повагою і вважається серед них головним. Окрім того їх контингенту біля 20 000 чоловік, вони можуть скликати такий же сильний резерв”¹¹.

Оцінка чорноморців Теофілом Лапинським – одне з не багатьох свідчень противників періоду Кавказької війни. На його постаті варто зупинитися детальніше. Народився Т. Лапинський в Галичині в 1826 р., з молодих років брав участь у польських підпільних організаціях, після придушення спроб повстань 1846 і 1848 рр. емігрував. Був активним учасником Угорської революції 1848–1849 рр. У часи Кримської війни в ранзі полковника артилерії брав участь у бойових діях європейських держав у складі польської дивізії генерала Замойського. Після закінчення бойових дій у Криму, Т. Лапинський планує сформувати окремий польський експедиційний корпус і переправити його на Північно-Західний Кавказ на підтримку адигам, щоб там створити дієву базу для антиімперської боротьби. З невеликим загоном польських і угорських волонтерів зі старшинами – капітаном Станкевичем, поручиком Араковським, підпоручиками Гришкевичем, Висоцьким та Моравським Лапинський в 1857 р. висаджується на чорноморському узбережжі Кавказу і намагається впродовж трьох років створити регулярну військову частину, посилену артилерією, залучаючи до неї численний контингент поляків, які слу-

¹⁰ Щербина Ф. История Кубанского Казачьего Войска. История войны казаков с закубанскими горцами / Ф. Щербина. – Екатеринбург, 1913. – С. 541.

¹¹ Лапинский Т. (Теффик-бей). Горцы Кавказа и их освободительная борьба против русских / Т. Лапинский. – Нальчик, 1995. – С. 43–44.

жили в російській армії. База загону (Легіону) Т. Лапинського була розташована під прикриттям шести гармат в ущелині Адербій, поблизу Геленджику. Об'єднані сили Легіону та черкеських бойових загонів довгий час протистояли спробам російських військ закріпитись на Лівобережній Кубані і, навіть, декілька разів атакували Катеринодар. Але не одержавши підтримки, в постійних виснажливих боях особовий склад Легіону зменшився до 86 бійців. Російський десант зруйнував базу Легіону і решта волонтерів та старшин покинула Кавказ¹².

Змістовна книга Т. Лапинського “Горці Кавказу та їх визвольна боротьба проти росіян”, яка поєднує як докладну розповідь автора про його участь у Кавказькій війні, так і багато унікальної інформації про адигів Північно-Західного Кавказу та особливості військових дій в цьому регіоні. Книга вийшла німецькою мовою в 1863 р. у Гамбурзі і досі є одним із найцінніших досліджень з історії Кавказької війни, культури, соціальної структури та історії адигів. Останні роки життя Т. Лапинський провів у Франції та Британії. Помер у 1886 р. у Львові¹³.

Роль, яка відводилась українцям Кубані/Чорноморії у планах польського національно-визвольного руху, була основною для кардинальної зміни ситуації на Північному Кавказі. Польські лідери розуміли, що без оперття на самостійницький рух козацьких спільнот на Кавказі декомпозиція Російської імперії неможлива. Підставами для таких планів були висновки, до яких доходили представники польських національно-визвольних організацій під час перебування на Північному Кавказі. Чорноморський аспект був надзвичайно важливою складовою “української політики” князя А. Чарторийського, а чорноморське козацтво провідною силою, яка могла відродити українське козацтво, лояльне до відродженої та оновленої Речі Посполитої. Наскільки правильно було розраховувати на участь чорноморських козаків в антиімперському русі? Попри декларовану відданість чорноморських козаків Російській імперії, тиражовану імперським дискурсом, у 1860 р. Чорноморське козацьке військо як окрема одиниця було ліквідоване, автономію Чорноморії скасовано, а чорноморців планувалося переселити на Лівобережну Кубань. Спротив чорноморської старшини та простих козаків цим заходам ледь не призвів до збройного повстання чорноморців у 1861 р.¹⁴ У будь-якому випадку, головні сподівання польських повстанців були на те, що могутній національно-визвольний рух – “Весна народів”, який охопив усю Західну та Центрально-Східну Європу в 40-х роках ХІХ ст., пошириться і на Російську імперію. Утім, цього в ХІХ ст. не сталось. Як відомо, польський національно-визвольний рух, як і анти-колоніальна боротьба кавказьких горців у ХІХ ст., зазнали поразки. “Весна народів” так і не прийшла тоді до народів Російської імперії. Але події 1917–1920 рр., в

¹² Щербина Ф. История Кубанского Казачьего Войска. История войны казаков с закубанскими горцами / Ф. Щербина. – Екатеринодар, 1913. – Т. 2. – С. 553–554.

¹³ Кушхов Х. Замечательная книга о Кавказе / Х. Кушхов // Лапинский Т. (Тэффик-бей). Горцы Кавказа и их освободительная борьба против русских. – Нальчик, 1995. – С. 7–8.

¹⁴ Короленко П. Переселение казаков за Кубань в 1861 г., с приложением документов и записки полковника Шарапа / П. Короленко // Кубанский сборник на 1911 год: Труды Кубан. обл. статист. комитета / [под ред. Л. Соколова]. – Екатеринодар, 1911. – Т. 16. – С. 265–576.

умовах послаблення російського політичного режиму, коли на Кубані розгорнулися державотворчі процеси за активної участі чорноморських/кубанських козаків довели, що потенційні умови для антиімперського руху в середовищі чорноморського козацтва були закладені ще в XIX ст.